

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 7.09

Сергій Павленко

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ПОРТРЕТ ГЕТЬМАНА І.МАЗЕПИ

У статті піддається сумніву достовірність зображення гетьмана І.Мазепи на портреті Дніпропетровського художнього музею. Автор вважає, що це художня версія початку XIX ст.

У XIX столітті багато дослідників старовини, історії України зацікавилися постаттю гетьмана І.Мазепи. Так з'явилися студії, монографії Д.Бантиш-Каменського, М. Костомарова, Ф.Уманця та інших істориків. Вони були першопрохідцями у пізнанні складної особистості, відомого діяча кінця XVII – XVIII століть. Незважаючи на дискусійний характер багатьох їхніх висновків, перші узагальнюючі роботи дали історичній науці певну канву, сюжет у дослідженні неординарної постаті.

Зрозуміло, вже тоді багатьох істориків, мистецтвознавців хвилювало питання, яким був І.Мазепа не тільки в ділах, а і як виглядав. Саме в XIX столітті розгортається неприхований пошук зображень гетьмана, їх аналіз. До цієї справи залучається багато ентузіастів, любителів старовини. З'являється багато версій, гіпотез. Оскільки ніхто у той час не міг знати достеменного портрета гетьмана, у поле зору дослідників, ентузіастів потрапляють різні зображення, які, на думку їх оцінювачів, мали відношення до І.Мазепи. Шанувальники української минувшини замовляють художникам його портрети, які були найчастіше художнім вимислом малярів або перекопіюванням деяких непевного походження картин. Згодом уже ці полотна ставали предметом дискусій, оскільки складалося враження, що вони зберегли образ правителя України. Особливо активізувались ці досліді з приводу гетьманських портретів в останній чверті XIX століття.

Портрет І.Мазепи із збірки Дніпропетровського художнього музею нині фігурує у числі найбільш достовірних зображень гетьмана. О.Ковалевська фактично надає йому першу позицію серед них¹ і вміщує на обкладинку своєї книги.

Разом з тим для подібних висновків є дуже мало підстав. Із скупих відомостей, які свого часу роздобула провідний науковий співробітник Дніпропетровського художнього музею Л. Яценко², дізнаємося, що картина «невідомого (польського?) художника», підписана «Портрет Івана Мазепи в лагах з Андріївською стрічкою. Кінець XVIII ст. З оригіналу 1700 р.», була подарована на початку XX ст. А.Квоненштадтом істориком Д.Яворницькому, а той передав її близько 1905 р. у

© Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», заслужений журналіст України.

Катеринославський музей ім.О.Поля³. Це зображення показували на виставці XIII Всеросійського археологічного з'їзду.

Єдиним доказом причетності цього зображення до І.Мазепи є Андріївська стрічка та усний переказ. За проведеною експертизою, цей портрет багатьма моментами (10 з 11) збігається із портретами з колекції Бутовича та роботою М.Бернігерота⁴. На жаль, це ні про що не говорить, оскільки два останні зображення спотворені реставраціями, «поправками».

Однак художник явно малював не з натури. На портреті відсутній герб гетьмана. Крім того, якщо Андріївську стрічку на картині ще можна розпізнати, то орден Андрія Первозванного не відповідає реаліям. На «дніпропетровському» портреті це або якась фантазія художника, або взагалі аграф-застібка.

Відомо, що І.Мазепа став кавалером ордена Андрія Первозванного у 1700 р.⁵ У січні того року Петро I викликав його до Москви. Гетьманське посольство у складі 48 осіб прибуло до російської столиці 22 січня і залишалось у ній до 25 лютого. 8 лютого цар вручив гетьману грамоту на орден святого апостола Андрія Первозванного⁶. Першим таку нагороду у 1699р. отримав граф Федір Головкін. Як свідчать документи, орден гетьман отримав лише у серпні, про що свідчить

Невідомий художник.
Портрет Івана Мазепи в латах та з "андріївською" стрічкою
Дніпропетровський художній Музей

подяка гетьмана царю від 12 серпня 1700 р. Ще 12 березня за розпорядженням царя Ю.Головін наказав видати майстру Олександру Клерку 750 рублів *«за взятые за двадцать за пять камней алмазов, которые у него взяты к делу в кавалерский золотой крест на дачу»*⁷.

Крім того, у Москві Мазепі також подарували «кафтан венгерской бархатной зеленой»⁸ на соболях з діамантовими запонками вартістю 750 рублів. Протягом місячного перебування у Москві гетьману виділялось щодня по вісім чарок вина двійного, по піввідра вареного меду, по відру меду білого, по два відра доброго пива, старшинам, зокрема генеральному осавулу Івану Ломиковському, генеральному бунчужному Івану Скоропадському, ніжинському полковнику Івану Обидовському, по п'ять чарок вина, по три кружки вареного меду, по стільки ж пива. Децю менша ця "питна" норма була для знатних товаришів, канцеляристів. Гетьман проводив зустрічі з царськими вельможами, погоджував різноманітні питання. Так,

за його проханням генеральний суддя Василь Кочубей 15 лютого отримав звання стольника.

Орден складався з двох елементів - знака (розп'ятий святий Андрій на хресті у формі літери «Х») та срібної восьмикутної зірки з хрестом на золотому полі на середині⁹. Початково нагорода відрізнялася від тих, які вручалися після 1720 р. За висновком дослідника В.Дурова, спочатку зірку вишивали¹⁰.

Отже, відсутність ордена на «дніпропетровському» портреті вказує на те, що у цьому разі ототожнювати зображуваного з І.Мазепою дуже важко.

Андріївська стрічка теж не є дуже сильним аргументом. Зважимо на ту обставину, що подібні стрічки бачимо на персонах канцлера великого литовського Михайла Чарторийського (1748)¹¹, Михайла Потоцького (друга чверть XVIII ст.)¹², маршалка великого литовського Павла Кароля Сангушка (друга чверть XVIII ст.)¹³, князя, руського воєводи Олександра Чарторийського (до 1757 р.)¹⁴, власника Жовкви Михайла Казимира Радивиля (між 1735-1744 рр.), Вацлава Ржевувського (XVIII ст.)¹⁵, польського короля Станіслава Лещинського (початок XVIII ст.)¹⁶. Використання в одязі подібного елемента було широко розповсюджене в Європі у XVII-XVIII століттях. У тридцятилітній війні солдати ворогуючих армій розрізнялися за кольором стрічок, перекинутих через плече¹⁷. Крім того, перев'язь також означала й військовий чин¹⁸. За Петра I в російській армії для офіцерів були уведений довгі триколірні шарфи (біла, синя, червона смуги) у формі стрічок, за срібними та золотими нитками яких розрізняли вищі та нижчі звання¹⁹. Стрічки різного кольору носили на мундирах у Росії і в XIX ст.²⁰.

Звертає увагу на себе і молодий вік зображеної людини. Якщо це І.Мазепа, то ще в свої догетьманські часи, коли йому могло бути 28-35 років. Цікава і така деталь. З подібними прикрасами у вигляді великого ордена-«брошки» змальовані парсуни, наприклад, власника маєтностей Олександра Корнякта (перша третина XVII ст.)²¹, Богдана Хмельницького²².

О. Ковалевська запропонувала цікаву версію «поєднання» молодого віку І.Мазепа та Андріївської стрічки: «У 1700 р., у зв'язку з нагородженням І.Мазепа орденом святого Андрія Первозванного, виникла потреба написати новий портрет, але вже з орденською стрічкою. Художник міг скористатися вже існуючим портретом і лише додати на ньому стрічку. Таким чином виник портрет, на якому гетьман був зображений у молодшому віці, ніж це було насправді, але із зображенням історичного елемента більш пізнього часу, що внесло певну плутанину при визначенні часу написання портрета»²³.

Але ці аргументи важко прийняти, оскільки на портреті немає, як ми зазначали вище, самого ордена. Живописець мав би додати до зображеного головну деталь нагороди. Разом з тим її немає. А отже, це свідчить про те, що ніякого доповнення у 1700 р. до портрета не відбулося. Художник не міг у тих реаліях не відобразити головну відзнаку, якою пошановано гетьмана. Навіть на портреті І.Мазепа з колекції Бутовичів свого часу реставратор-самоучка за наданим йому зразком вималював, крім Андріївської стрічки, й зірку ордена. У XVIII, XIX століттях уже існувало багато портретів вельмож, царедворців, нагороджених орденом Андрія Первозванного. Тому ті, хто прагнув мати у своїй колекції зображення гетьмана, зрештою могли дізнатися, що І.Мазепа треба змальовувати не тільки з Андріївською стрічкою.

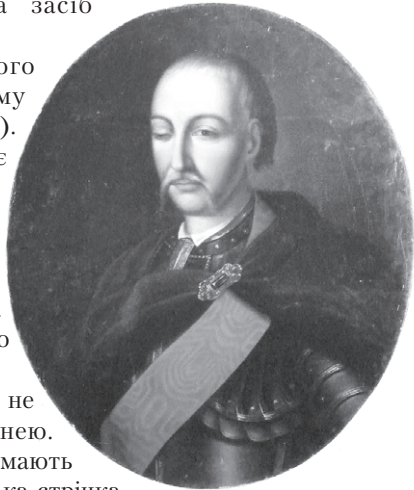
Певні розгадки щодо «дніпропетровського» портрета І.Мазепа містяться в узагальненнях мистецтвознавця В.Рубана щодо зображень гетьманів у живописі першої половини XIX століття. Саме тоді виникає в Україні захоплення минувиною, історичними діячами, наближення образів останніх «до фольклорних ідеалів»²⁴. Ось що пише автор про портрет гетьмана Данила Апостола: «Автор копії XIX ст. зберігає вірність найменшим деталям костюма, але «осучаснює» їх. Орденська стрічка із однотонної червоної смужки стає муаровою, мерехтливою. Коштовний аграф з перлин і каменя перетворюється на золотий з рубіном. Хутро, яким підбитий плащ-кирея, більш матеріалізується, як і передача металу, шкіри, шовку, – усе свідчить про інтерес до виявлення фактурності у їх змалюванні. Обличчя зовсім молоде, хоча риси перегукуються з виглядом старого гетьмана на давніх портретах. Напівзаплющене праве око – єдина «особлива прикмета» зовнішності гетьмана – залишається лише інформативним мотивом

---

* У каталозі В.Недяка (Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття. – К:Емма, 2003) автором його записаний (с.17) О.С. Мартинович (1856-1933?). Насправді у ці роки жив художник Порфирій Денисович Мартинович. Останній не фігурує у наукових дослідженнях як автор портрета Д.Апостола.

для митця, а не перетворюється на засіб психологізування образу»²⁵.

Цей портрет Д.Апостола невідомого художника* зберігається у Національному художньому музеї України (інв.№ Ж-1156). За технікою виконання він дуже нагадує парадне «дніпропетровське» зображення І.Мазепи. В обох випадках ми бачимо молоді обличчя гетьманів. Хоча І.Мазепі в лютому 1700 р. (час нагородження орденом Андрія Первозванного) вже йшов 61 рік, а Д. Апостолу в 1730 р. (вручення ордена святого Олександра Невського) – 76.

На двох портретах – орденські стрічки не поверх темно-зеленої плащ-киреї, а під нею. Гетьмани вдягнуті у лицарські обладунки, мають коштовні аграфи-застібки. Голуба Андріївська стрічка та червона стрічка до ордена святого Олександра Невського з шовкової тканини муару аж переливаються на світлі хвилями-відтінками.

Схоже, автор цих робіт один і той же. Йому уявлялися гетьмани красивими, невідкладними часу. Тому він зробив їх удвічі молодшими, ніж вони були наприкінці свого правління. Портрети гетьманів мали показати глядачу нагороджених героїв України, а не ветхих старців. Водночас автору-художнику явно бракувало відомостей про те, як зображувати знаки орденів, навіть булаву. Тому він, мабуть, з цих причин опустил їх зображення, аби не зашкодити правдоподібності свого малювання.

Можна припустити, що художник робив копію з портретів гетьмана, створених до їх відзначення царськими нагородами. Однак на таких старовинних зображеннях, як правило, був присутній герб історичного діяча. Відсутність подібної деталі на обох портретах засвідчує, що художник або боявся помилитися у копіюванні пошкоджених елементів герба, або він взагалі користувався усними переказами про зовнішність гетьманів. Швидше за все ці картини зробив якийсь поміщицький художник на початку XIX століття для портретної галереї господаря, який зацікавився історією України.

Тому «дніпропетровський» портрет І.Мазепи можна розглядати як художню версію образу гетьмана, але вважати його достовірним за вищезгаданих зауваг досить передчасно.

1. Ковалевська О. Іван Мазепа: у запитаннях та відповідях. – К.: Темпора, 2008. – С.163.
2. Лист провідного наукового співробітника Дніпропетровського художнього музею Ігоря Борисовича Труша від 27 лютого 2009 р.// Приватний архів автора.
3. Невідомі та маловідомі портрети XVIII – початку XX ст.: Каталог/ Упорядник Л.І.Яценко. – Дніпропетровськ, 1992. – С.9.
4. Ковалевська О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Український історичний журнал. –2007. – №3. – С. 158-159.
5. Табачник Д., Безгін І., Бузало В. Дмитренко М.,Курас І., Куценко В., Яковлева Л. Нагороди України: історія, факти, документи. У 3 т. – К.: Українознавство, 1996. – Т.І. – С. 13.
6. Дуров В. Из истории первых награжденных орденом св. Андрея Первозванного // Цейхгауз. – 2000. – №1. – С.8-11.
7. Там само.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського. – Ф.VIII. – Од. зб.223/ 96. – Арк. 575.
9. Шепелев Л. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2005; <http://bibliotekar.ru/CentrTitul/33.htm>
10. Дуров В. Ордена России -М: Воскресенье,1993; <http://armor.kiev.ua/History/Andrew.html>
11. Белікова Г., Членова Л. Український портрет XVI – XVIII століть. Каталог-альбом. – К.:ТОВ «Артанія Нова», 2004. – С.316.

12. Там само.
13. Там само. – С.317.
14. Там само.
15. Жолтовський П.М. Український живопис XVII- XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1978. – С.175.
16. Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки 21 червня -24 серпня 2003 р. м.Львів – К.: Емма, 2003. – С. 28.
17. Кибалова Л., Гербенюва О., Ламарова М. Иллюстрированная энциклопедия моды. – Прага: Артис, 1988. – С.441.
18. Там само. – С.442.
19. Военная одежда русской армии. – М.: Воениздат, 1994. – С.46.
20. Волков С.В.Русский офицерский корпус. – М.: Воениздат, 1993. – С. 249.
21. Жолтовський П.М. Український живопис XVII- XVIII ст. – С.143.
22. Там само. – С.230 – 231.
23. Ковалевська О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи. – С.158.
24. Рубан В.В. Український портретний живопис першої половини XIX століття. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 74.
25. Там само. – С.76 –77.

В статье подвергается сомнению достоверность изображения гетмана И.Мазепы на портрете Днепропетровского художественного музея. Автор считает, что это художественная версия начала XIX ст.

In the article the authenticity of the portrayal of Hetman Mazepa in the portrait from Dnipropetrovsk Art Museum is called in question. The author thinks this portrait version belongs to the beginning of XIX century.

